

POWSTANIE ZAKONU CYSTERSÓW W ŚWIETLE *EXORDIUM PARVUM* I PIERWSZY KLASZTOR TEGO ZAKONU NA ZIEMIACH POLSKICH

Jedną z form realizacji chrześcijańskich ideałów zbliżenia się do Boga, praktycznie już od pierwszych wieków chrześcijaństwa, był monastycyzm (*monos* – sam) ze swymi ideałami samotności, ascezy, ubóstwa i kontemplacji.

Początki monastycyzmu sięgają ok. III w. n. e. – tzw. gmin braterskich. Na przestrzeni stuleci, podobnie, jak inne dziedziny życia, podlegał on różnym przeobrażeniom i modyfikacjom¹. Po okresie starożytnym przełomowe znaczenie dla jego rozwoju w zachodnio–europejskim kręgu kulturowym miały zmiany dokonane w VI w. n. e. przez św. Benedykta z Nursji². Opracowane przez niego zasady życia wspólnotowego przez następne stulecia kształtowały jego oblicze i to do tego stopnia, że w historii europejskiej okres ten, tj. od ok. 520–548 – 1153, nazywa się „epoką monastyczną” lub „wiekami benedyktyńskimi”. Z czasem jednak, w różnych okresach i w różnej formie, odchodzono od stworzonych przez Benedykta idea-

¹ Na temat rozwoju ruchu monastycznego zob. m. in: M. Kanior, *Historia monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 1, *Starożytność (III–VIII)*, Kraków 1993; J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku*, Kraków 1964 s. 165–203; F. Bogdan, *Geneza i rozwój klauzury zakonnej. Studium prawnohistoryczne*, Poznań 1954 – tu szerokie omówienie problemu; *Historia Kościoła*, red. L. J. Rogier, R. Aubert, M. D. Knowles, t. 1, *Od początków do roku 600*, Warszawa 1984, t. 2 (600–1500), Warszawa 1988 s. 145–154 i n; zob. też poglądy: J. W. Kowalski, *Monastycyzm wczesnośredniowieczny*, w: *Katolicyzm wczesnośredniowieczny*, red. J. Keller, Warszawa 1973 s. 177–206 – tam dalsza bibliografia. M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce. Wybrane problemy*, Wrocław 1998 – tam dalsza literatura.

² G. Holzherr, *Reguła benedyktyńska w życiu chrześcijańskim*, Tyniec 1988 i inne wydania; J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie*, passim.

łów. Pojawiały się nowe interpretacje jego Reguły. M. in. w IX w. Benedykt z Aniane uzupełnił ją dając pierwszeństwo „Służbie Bożej” przed pracą ręczną. Stanowiło to znaczne oddalenie od pierwotnego ducha i litery reguły Benedykta z Nursji, który te dwa elementy stawiał praktycznie na równi³.

Niezależnie jednak od epoki, monastycyzm zawsze stanowił specyficzną formę reakcji społeczeństwa na otaczającą rzeczywistość i jego odpowiedź na aktualne potrzeby religijno-moralne i społeczne. Tendencja ta jest widoczna po dzień dzisiejszy⁴.

Od XI w. w wyniku kolejnych działań reformatorskich zaczął odżywać ruch eremicki nawiązujący do pierwszych wieków chrześcijaństwa. Pod jego wpływem w istniejących wspólnotach ukształtowały się prądy, które dały początek nowym zakonom. Uwidocznily się one najpierw w północnej Italii i centralnej Francji, obejmując konsekwentnie pozostałe terytoria. Powstawały wówczas nowe wspólnoty dążące do surowszego i często pustelniczego trybu życia. Nawiązywały one do nauki ojców pustynnych lub ścisłej interpretacji reguły św. Benedykta z Nursji⁵. Spośród nich wymienić należy przede wszystkim m. in. wspólnotę założoną przez Romualda z Rawenny (975–1027), Jana Gwalberta z Florencji (ok. 990–1073) i św. Brunona z Kolonii (1030–1101).

Romuald zamierzając odnowić monastycyzm pustynny z samotniczym i surowym trybem życia utworzył grupy eremickie benedyktyków — od 1112 r. kameduli (nazwa od ich siedziby w Camaldoli w Toskanii)⁶. Jan Gwalbert utworzył natomiast wspólnotę w Valombrosa również w Toskanii. Powstały tam w 1017 r. zakon Valombrosianów był wspólnotą cenobitalną przestrzegającą ścisłej klauzury przy zachowaniu całkowitego milczenia⁷. Zakonem, który w szczególności trwały sposób zdołał zrealizować w drugiej połowie XI w. ten-

³ O reformach Benedykta z Aniane zob. m. in. J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie*, s. 118–121; *Encyklopedia Katolicka*, t. 2 kol. 225–226 — tam dalsza literatura.

⁴ Na temat reformy Kościoła w XI w. zob. m. in. *Historia Kościoła*, s. 131–144 i n.; J. Kłoczowski, *Ruchy reformatorskie w chrześcijaństwie zachodnim w XI wieku*, „Znak” nr 97–98: 1962 s. 949–977; Tenże, *Kościół katolicki w świecie i w Polsce. Szkice historyczne*, Katowice 1986 s. 18 i n. — tam dalsza literatura.

⁵ Zob.: G. Holzher, *Reguła benedyktyńska w życiu chrześcijańskim*, passim.

⁶ J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie*, s. 205–206; P. Sczaniecki, *Kameduli*, w: *Zakony benedyktyńskie w Polsce. Krótka historia*, Tyniec 1980 s. 103–120.

⁷ J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie*, s. 206–207.

dencje eremickiego odsunięcia się od świata był też zakon kartuzów założony w 1084 r. przez św. Brunona z Kolonii, w Chartreuse koło Grenoble. Na marginesie zaznaczyć trzeba, że św. Bronon życia samotniczego uczył się u późniejszego twórcy zakonu cystersów św. Roberta z Molesmes⁸.

Zakonem, który ukształtował się pod wpływem i w nurcie tych właśnie przemian był „przyszły” zakon cystersów, odzwierciedlający w monastycyzmie nurt cenobitalno-eremicki, tj. formę życia monastycznego, w której połączone zostały ideały życia w samotności, z dala od ludzi (*eremus*), w ramach wspólnoty żyjącej w *cenobium* — klasztorze.

Dzieje tego zakonu już od bardzo wielu lat były przedmiotem zainteresowania historyków, historyków Kościoła, historyków sztuki i architektury oraz innych dyscyplin, w których „szarzy mnisi”, jak nazywano cystersów, odegrali mniej lub bardziej znaczącą rolę, m. in. w zakresie gospodarki, melioracji, metalurgii itp. Zasoby źródłowe dotyczące dziejów poszczególnych klasztorów i działań kulturowych cystersów na różnych terytoriach Europy i Azji były już wielokrotnie omawiane i poddawane krytycznej analizie. Mimo to ciągle pozostają luki i niejasności, szczególnie jeśli chodzi o początki poszczególnych klasztorów, charakter i etapy tworzenia sieci klasztornej na poszczególnych terytoriach itp.

Podobnie dyskusyjna, choć już obecnie w wielu punktach wyjaśniona, jest sprawa wyjścia zakonników benedyktyńskich z Molesmes, założenia klasztoru w Cîteaux i powstania zakonu.

1 *Exordium Parvum*

W zbiorze najstarszych dokumentów pozwalających zapoznać się z historią początków zakonu cystersów wyróżnić można trzy podstawowe kategorie, tj. dokumenty prawodawcze, liturgiczne i literackie, stanowiące wyciągi z różnych tekstów lub korespondencji prawnej. Są one zawarte w zbiorach spisanych lub skompilowanych w różnych okresach przez najwyższe władze zakonu. Jednym z takich do-

⁸ *Tamże*, s. 208–210; R. Witkowski, *Pierwsze fundacje zakonu kartuzów na ziemiach polskich*, w: *Die Kartäuser und Ihre Weltkontakte und Gegenseitige Einflüsse*, Bd. 2, Salzburg 1993 s. 29–189; *Najstarsze pisma kartuzów (źródła monastyczne 15)*. Wstęp i opracowanie: R. Witkowski, W. Lesner, przekład R. Witkowski, E. Skibiński, A. Świderkówna, Benedyktyni tynieccy, Kraków 1997.

kumentów jest kompilacja dokumentów narracyjnych i prawodawczych przedstawiająca opis początków klasztoru w Cîteaux i zakonu cystersów, tj. *Exordium Cisterciensis Cenobii* (Początek klasztoru w Cîteaux) zwany *Exordium Parvum* lub *Exordium Cistercii* (Początek Cîteaux). Częściami prawodawczymi są zaś konstytucje zakonu, tj. *Carta Caritatis* (Karta Miłości) w kolejnych redakcjach. Jako pierwszą redakcją owych konstytucji uważa się: *Carta Caritatis et Unanimitatis* zwaną też *Carta prima*, następnie *Carta Caritatis Prior*, z kolei *Summa Cartae Caritatis*, a następnie *Carta Caritatis Posterior*.

Do dokumentów prawodawczych należą też ustawy (kodyfikacje) powstałe na wspólnych zgromadzeniach – *Instituta Generalis Capituli apud Cistercium*, zwane *Capitula* i prawa zwyczajowe przeznaczone dla każdej kategorii zakonników, tj. *Ecclesiastica Officia*, przeznaczone dla mnichów chórowych, *Usus Conversorum*, czyli dla braci konwersów. *Consuetudines* lub *Liber Usuum* oznaczają natomiast z reguły zbiór kodyfikacji lub tylko same *Ecclesiastica Officia*⁹.

Czas powstania tych dokumentów, daty ich promulgacji lub zakończenia kompilacji, po odkryciu w ok. połowie XX w. kolejnych, nowych ich wersji, były przedmiotem dyskusji wielu badaczy. Ewolucję prawa cysterskiego w XII w., w oparciu o dotychczasowe badania, wraz z edycją poszczególnych tekstów przedstawił F. François de Place¹⁰.

⁹ Na ten temat zob.: *Cîteaux. Documents primitifs. Texte latin et traduction française*. Introduction et bibliographie – F. F. de Place, traduction G. Ghislain, F. Jean-Ch. Christophe, „Cîteaux”. Commentarii Cistercienses, 1988 s. 5–8 i n. – tu obszerna bibliografia.

¹⁰ Tamże, s. 7–8; Wydania *Carta Caritatis* i jej opracowania (wybór): J. M. Canivez, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1768*, t. 1–8, Louvain 1933–1941 (dalej cyt. Canivez) – tu t. 1 s. XXV–XXXI i s. 12–33; *Carta Caritatis*, w: „Regina Mundi”. Biuletyn Informacyjny Polskiej Kongregacji Cystersów, Mogiła 1989 z. 2 s. 35–43 – tłumaczenie polskie W. Zarosły; H. Kostrzański, *Dziedzictwo białych mnichów*, Szczyrzyc 1991 s. 227–248; komentarze i opracowania m. in: J. Turek, *Carta Caritatis prior*, „Annalecta Sacri Ordinis Cisterciensis” (dalej cyt. ASOC) 1:1945 – s. 11–61; Tenże, *Cistercii Statuta Antiquissima*, ASOC 4:1948 s. 109–159; *La Charte de Charité cistercienne et son évolution*, „Revue d'histoire ecclésiastique” 49:1954 nr 2–3 s. 391–437; J. Stożek, *Wpływy cysterskiej Kapituły Generalnej na ustawodawstwo zakonne*, „Roczniki Teologiczno–Kanoniczne” 5:1959 s. 31–50; J. Kłoczowski, *Prowincja polska cystersów w świetle akt kapituły generalnej tego zakonu z XV wieku*, w: *Polska w świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej*, kom. i red. J. Dowiat, Warszawa 1972, s. 179–198; A. M. Wyrwa, *Cystersi. Geneza, duchowość, organizacja życia w zakonie (do XV wieku) i początki fundacji na ziemiach polskich*, w: *Cystersi w Polsce w 850-lecie fundacji opactwa jędrzejowskiego*, red. D. Olszewski, Kielce 1990 s. 11–17.

Według tych ustaleń kolejne fazy ich powstawania przedstawiają się następująco:

- 1114 (fundacja Pontigny): Karta miłosierdzia i jednomyślności.
- 1119 (potwierdzenie papieskie): *Exordium Cisterciensis Cenobii* (nieukończona), *Carta Caritatis Prior* (nieukończona)
- ok. 1137: *Exordium Cistercii* (ukończona po 1134), *Summa Cartae Caritatis* (ukończona przed 1130), *Capitula* (ukończone częściowo przed 1130), *Ecclesiastica Officia* (ukończone przed 1137), *Usus Conversorum* (ukończone przed 1137); wszystkie te dokumenty zawiera rękopis: *ms. Trente 1711*¹¹.

- 1151–1152: *Exordium Cisterciensis Cenobii* (ukończone), *Carta Caritatis Prior* (ukończona), *Instituta Generalis Capituli* (wydane i kompletne), *Ecclesiastica Officia* (wydane, niekompletne, uszkodzone), *Usus Conversorum* (wybrakowane); wszystkie te dokumenty są lub były zawarte w rękopisie: *ms. Ljubljana 31*¹².

- od 1152 do 1165: pięć bulli pontyfikalnych *Sacrosancto romanae ecclesiae*, które ukazują ewolucję *Carta Caritatis Prior* w kierunku *Carta Caritatis Posterior*.

- ok. 1175: *Exordium Cisterciensis Cenobii* (dokończone), *Carta Caritatis Posterior* (dokończona) – są zawarte w innych rękopisach¹³.

Instituta Generalis Capituli, *Ecclesiastica Officia*, *Usus Conversorum* – wydane i kompletne; te trzy dokumenty są zawarte w rękopisie: *Dijon 114* (82), pod wspólną nazwą *Consuetudines*¹⁴.

Wśród wszystkich tych źródeł najlepiej znanym i najbardziej rozpowszechnionym jest dokument narracyjny *Exordium Parvum* (czyli list pierwszych Cystersów do wszystkich swoich następców). Znamy go dziś z 35 rękopisów i blisko 20 wydań drukowanych, nie mówiąc o tłumaczeniach w różnych językach¹⁵. *Exordium Parvum* przez wiele

¹¹ Odnoście do *Ecclesiastica Officia*, zob. B. Griesser, *Die Ecclesiastica Officia Cisterciensis Ordinis des Cod. 1711 von Triert*, ASOC 12:1959 s. 153–288.

¹² C. Noschitzka, *Codex manuscriptus 31 Bibliothecae Universitatis Labacensis*, w: ASOC 6:1950 s. 1–124.

¹³ Zob. Ph. Guignard, *Les monuments primitifs de la règle cistercienne publiés d'après les manuscrits de Cîteaux*, Dijon 1878 (manuscript type Dijon 114 (82)) i lit. przyp. 12.

¹⁴ Zestawienie to podajemy za: *Cîteaux. Documents primitifs*, s. 7–8 – tu dalsza literatura; na temat *Usus Conversorum*, zob., J. A. Lefèvre, *L'évolution des Usus Conversorum de Cîteaux*, „Collectanea Ordinis Cisterciensium Reformatorem” 17:1955 s. 85–96; zob. też J. B. Auberger, *L'unanimité cistercienne primitive. Mythe ou réalité?*, Achel 1986, passim.

¹⁵ W niniejszym opracowaniu korzystamy z wydania *Exordium Parvum* opublikowanego w: „Regina Mundi”. Biuletyn Informacyjny Polskiej Kongregacji

wieków było uważane za jedyne źródło cysterskie opisujące początek zakonu. Obok niego znane jest jednak i drugie o nazwie *Exordium Magnum*. Wersja ta jednak różni się od *Exordium Parvum*. Jest ona znacznie dłuższa i stanowi późniejszą kompilację, w której ukazano nie tylko początki zakonu, ale także pierwsze lata Clairvaux i jego filii.

Exordium Parvum zostało zredagowane przez jednego z opatów założycieli klasztoru i zakonu, najprawdopodobniej przez św. Stefana Hardinga, tj. trzeciego opata Cîteaux (ur. 1060, zm. 1134). Przedstawia ono historię początku Cîteaux na tle historycznym i prawnym. Składa się ze wstępu i XVIII rozdziałów, które stanowią łączny dokument podający w nieregularny (niechronologiczny) sposób opis wydarzeń związanych ze staraniami mnichów z burgundzkiego klasztoru z Molesmes o wprowadzenie nowych zasad życia monastycznego, uzyskania aptobaty na wyjście zakonników benedyktyńskich z Molesmes, wybór miejsca i budowę „Nowego Klasztoru”, jak nazywano w pierwszych latach klasztor w Cîteaux, oraz zatwierdzenie tych działań przez najwyższe władze kościelne. Nakreślono tu również początkowe ideały duchowości „nowych mnichów”, sprawy związane z wyborem drugiego i trzeciego opata Cîteaux oraz wstępne założenia tworzącej się stopniowo sieci klasztornej tego zakonu. Znajduje to odbicie w kolejnych rozdziałach tego dokumentu. Na *Exordium Parvum* składają się¹⁶:

Prolog – *O początku klasztoru cysterskiego.*

Rozdz. I – *Początek klasztoru w Cîteaux.*

Rozdz. II – *List opata Hugona zezwalający na prowadzenie życia zakonnego wg zasad przedstawionych przez Roberta.*

Rozdz. III – *O wyjściu mnichów cysterskich z Molesmes, o ich przybyciu do Cîteaux i o klasztorze, który tam założyli.*

Rozdz. IV – *Jak to miejsce [Cîteaux] zostało wyniesione do godności opactwa.*

Rozdz. V – *Jak mnisi z Molesmes udali się do papieża [Urba-*

Cystersów, Mogiła 1989 z. 2 s. 19–34 – tłum. W. Zarosły (dalej cyt. EP); w wydaniu tym prolog potraktowano jako rozdz. 1, stąd w dalszych przypisach z EP istnieje przesunięcie o jeden; w opracowaniu posilkujemy się też wydaniami: H. Kostrzański, *Dziedzictwo białych mnichów*, s. 227–228 (*Exordium Cistercii*), s. 235–243 (*Exordium Parvum*) oraz wydaniem w: „Cîteaux”. Documents primitifs, s. 25–53.

¹⁶ Tytuły poszczególnych rozdziałów cytujemy według wersji *Exordium Parvum* z „Regina Mundi” z uzupełnieniami według H. Kostrzański, *Dziedzictwo białych mnichów* i własnymi komentarzami.

na II (1088–1099)] w sprawie powrotu opata Roberta do opuszczonego przez niego klasztoru [Molesmes].

Rozdz. VI – *List papieża [Urbana II] w sprawie powrotu opata Roberta [do Molesmes].*

Rozdz. VII – *Decyzja legata [Hugona] dotycząca sprawy mnichów z Molesmes i Cîteaux dokonana na zjeździe biskupów i opatów w Port d’Auxelle w 1099 r.*

Rozdz. VIII – *Rekomendacja opata Roberta udzielona przez Waltera biskupa Châlons dla Roberta biskupa Langres i zwolnienie opata Roberta z Molesmes z posłuszeństwa i profesji wobec biskupa Châlons.*

Rozdz. IX – *O wyborze Alberyka, drugiego opata klasztoru w Cîteaux*¹⁷.

Rozdz. X – *Przywilej Rzymski (I) – list opata Alberyka do papieża Paschalisa II (1099–1118) w sprawie opieki nad „Nowym Klasztorem”.*

Rozdz. XI – *List kardynałów Jana i Benedykta do papieża Paschalisa II z prośbą o potwierdzenie dekretu nadanego przez jego poprzednika papieża Urbana II.*

Rozdz. XII – *List Hugona, arcybiskupa Lyonu do papieża Paschalisa II z prośbą o przyjęcie mnichów z „Nowego Klasztoru” pod opiekę papieską.*

Rozdz. XIII – *List biskupa z Châlons do papieża Paschalisa II o otoczenie opieką mnichów z „Nowego Klasztoru”.*

Rozdz. XIV – *Przywilej Rzymski – (II) bulla papieża Paschalisa II z 1100 r. potwierdzająca istnienie odrębnego opactwa w Cîteaux pozostającego pod opieką Stolicy Apostolskiej.*

Rozdz. XV – *O stylu życia mnichów cysterskich, którzy opuścili Molesmes – instytucja mnichów.*

Rozdz. XVI – *O ich smutku z powodu braku kandydatów do życia w klasztorze wg praktykowanych przez nich zasad.*

Rozdz. XVII – *O śmierci drugiego¹⁸ opata [Alberyka] i wyborze trzeciego o [Stefana] oraz życiu zakonników i ich radościach.*

¹⁷ W niniejszym opisie Alberyka określono jako drugiego opata Cîteaux. Wcześniej jednak był on uważany wśród zakonników jako pierwszy opat Cîteaux. Wynikało to z faktu, że w pierwszych dziesięcioleciach zakonnicy cysterscy nie uznawali Roberta z Molesmes za swego pierwszego opata. Pierwszy raz Robert został umieszczony w zestawieniu opatów Cîteaux dopiero w *Exordium Magnum* przez Konrada z Clairvaux w 1190 r. Oficjalnie jednak został wpisany przez nich jako pierwszy opat dopiero po jego kanonizacji w 1220 r.

¹⁸ Tamże.

Rozdz. XVIII – O [nowych] opactwach w różnych diecezjach i ich błogostawiony rozwój z dnia na dzień ¹⁹.

Historycy zgadzają się dziś, że redakcja tego dokumentu powstała w wielu etapach. Jest jednak pewne, że istniał on już w formie zaawansowanej, ale nie ukończonej, w czasie przedłożenia podstawowych dokumentów prawnych do aprobaty papieża Kaliksta II (1119–1124) w Saulie w 1119 r. ²⁰ Pełen tekst natomiast został ukończony krótko po 1134 r., a przed rokiem 1137 ²¹.

Exordium Parvum, jak zapisano w prologu powstało dla podania szerszej prawdy o tym [...] jak zgodnie ze świętymi kanonami i na jak wielkim autorytecie oparł się początek klasztoru i jacy ludzie i kiedy stali u jego kolebki oraz jaki był ich sposób życia [...], aby następcy nasi pokochali to miejsce i wytrwale zachowywali w nim Świętą Regułę, której przestrzeganie dzięki łasce Bożej myśmy tylko zapoczątkowali, aby modlili się za nami, którzyśmy niezmordowanie znosili ciężar upalnego dnia oraz aby mozolili się (pracowali) aż do ostatniego tchnienia idąc ciasną drogą wskazaną przez Regułę, dopóki po zrzuceniu brzemienia ciała nie znajdą spoczynku w wiecznej szczęśliwości ²².

2 Początki zakonu

Początki przyszłego zakonu cystersów, podobnie, jak we wspomnianych wyżej wspólnotach, wiązały się z wewnętrzną reformą życia, tzn. zmianami duchowości zakonnej w ich dotychczasowym klasztorze. Ujawniły się one w klasztorze w Molesmes. Nie były one jednak wśród zakonników tego opactwa powszechne. W końcu lat 90. XI w. trwała tam burzliwa dyskusja nad potrzebą i charakterem takich reform. Zróżnicowane poglądy w tym względzie były przyczyną sporu między zwolennikami tradycyjnego życia zakonnego a jego reformatorami. W wyniku tego nastąpił tam podział na dwie grupy. Pierwsza postanowiła kontynuować dotychczasowe zasady, druga zaś powzięła decyzję o odejściu od nich i stworzeniu wspólnoty, której duchowość *co do joty* będzie odpowiadała Regule św. Benedykta z Nursji.

¹⁹ Krytyczne wydanie *Exordium Parvum* opublikował F. de Place, w: „Cîteaux”. Documents Primitifs, s. 24–53.

²⁰ Tamże s. 23.

²¹ Tamże s. 7.

²² EP Prolog, s. 19.

[9]

Proreformatorskie dążenia owej grupa spowodowały, że jej przedstawiciele, pod przewodnictwem opata Roberta (zm. 1111), zgłosili się do Hugona, abpa Lyonu, ówczesnego legata Stolicy Apostolskiej z prośbą, aby swym apostolskim autorytetem poparł ich dążenia do ścisłego i doskonałego stosowania się do Reguły św. Benedykta, która *dotychczas [w ich] klasztorze była zachowywana niedbale i opieszale*. Hugon wysłuchawszy ich stwierdził, że *na skutek pewnych przeszkód nie można tego przeprowadzić w wyżej wymienionym miejscu [tj. w Molesmes] [...], mając na uwadze [jednak] dobro obu stron, tzn. tych, którzy z tego klasztoru odchodzą oraz tych, którzy w nim pozostaną – uznaliśmy za korzystne dla Was [tj. Roberta i jego współbraci], abyście udali się na inne miejsce, które Wam wskaże wspaniałość Boża i abyście tam służyli Panu w sposób bardziej zbawienny i spokojny* ²³. Oprócz tego opatowi Robertowi i braciom, którzy się u niego stawili, tj.: Alberykowi, Odonowi, Janowi, Stefanowi, Letaldowi, Piotrowi, jak i innym, których zdecydują się oni przyjąć do własnego grona zgodnie z Regułą i za zgodą wszystkich, Hugon doradził i nakazał *aby nie odstępowali od podjętej decyzji i wytrwali w tym zamiarze* ²⁴.

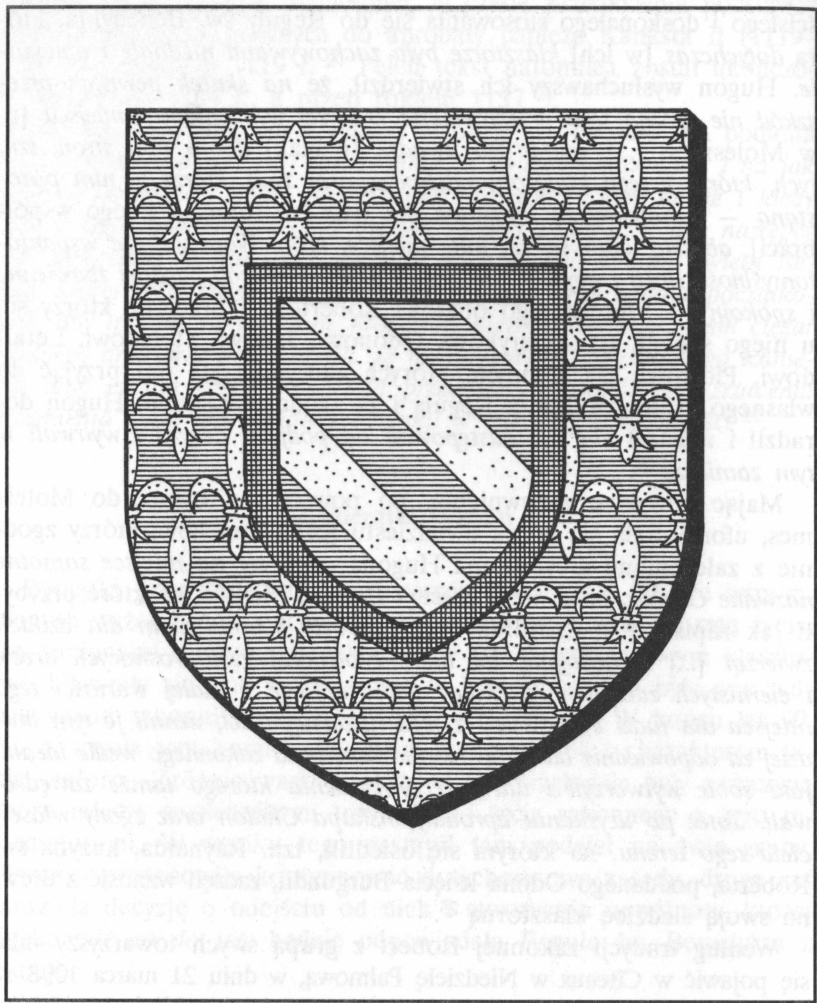
Mając powyższe zapewnienia, po powrocie z Lyonu do Molesmes, uformowała się grupa dwudziestu jeden mnichów, którzy zgodnie z zaleceniami arcybiskupa Hugona *udali się na miejsce samotne nazwane Cîteaux, położone w diecezji Châlon*. Miejsce, na które przybyli jak zapisano w *Exordium Parvum*, było *schronieniem dla dzikich zwierząt [...] niedostępne dla ludzi z powodu gęsto rosnących drzew i ciernistych zarośli [...], zdając sobie sprawę z małej wartości tego miejsca dla ludzi świeckich i z jego niedostępności, uznali je tym bardziej za odpowiednie dla prowadzenia tam życia zakonnego wedle ideału, jaki sobie wytworzyli i dla urzeczywistnienia którego tamże zawędrowali*. *Toteż po uzyskaniu aprobaty biskupa Châlon oraz zgody właściciela tego terenu, na którym się osiedlili, tzn. Raynalda, kuzyna św. Roberta, poddanego Odonu księcia Burgundii, zaczęli wznosić z drewna swoją siedzibę klasztorną* ²⁵.

Według tradycji zakonnej Robert z grupą swych towarzyszy miał się pojawić w Cîteaux w Niedzielę Palmową, w dniu 21 marca 1098 r., czyli w dzień św. Benedykta – patrona mnichów. Niektórzy historycy twierdzą jednak, że miało to miejsce w dniu 20 marca tegoż

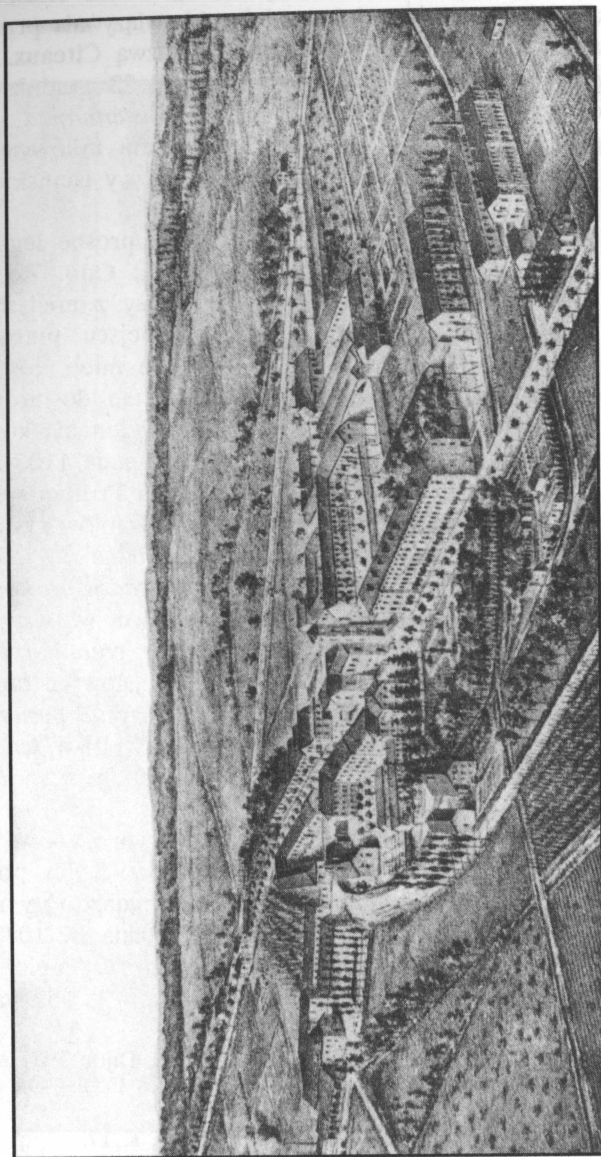
²³ EP Rozdz. III s. 20.

²⁴ Tamże.

²⁵ EP Rozdz. IV s. 21.

Herb Cîteaux, rys. L. Fijał.

Widok Cîteaux – Cistercium z ok. 1860 r., wg A. Gersteina (Dijon).

roku ²⁶. W źródłach miejsce zamieszkania „nowych mnichów”, jak cytowaliśmy wyżej, najpierw było nazywane „Nowym Klasztorem”. Nazwa ta, jak należy wnosić z dokumentów, obowiązywała przez pierwszych kilkanaście lat. Później zastąpiono ją nazwą Cîteaux. Po raz pierwszy pojawia się ona w bulli Kaliksta II z dnia 23. grudnia 1119 r. Językoznawcy wywodzą ją od łacińskiego słowa *Cistertium*, tj. *cis tertium lapidem*, czyli miejsca za trzecim kamieniem milowym starożymskiego szlaku z Langres do Châlons. Od nazwy łacińskiej „Nowego Klasztoru” przyjęto następnie nazwę zakonu.

W budowie „Nowego Klasztoru”, na listowną prośbę legata Hugona, uczestniczył bezpośrednio książę Burgundii Odo. Ze swoich dóbr oddał on „nowym mnichom” okoliczne lasy z miejscowością Meersault z winnicami, a kiedy mnisi na miejscu pierwotnego osiedlenia, gdzie wzniesli drewniany kościół, nie mieli dość wody, książę pozwolił przenieść się im na północ i tam dostarczył materiału na budowę murowanego kościoła. Kościół ten był konsekrowany przez bpa WALTERA z Châlons w dniu 16 listopada 1106 r. i oddany pod patronat Matki Bożej Wniebowziętej ²⁷. Później wezwanie to stało się pierwszym wezwaniem wszystkich kościołów cysterskich. W *Exordium Parvum* zapisano na ten temat: *Patrzac na [...] święty zapał zakonników, Odo własnym sumptem doprowadził do końca budowę [...], a ich samych przez długi czas zaopatrywał we wszystko to, co było im potrzebne. Obdarował ich też hojnie gruntami i żywym inwentarzem* ²⁸. W tym samym czasie Robert opat „nowych mnichów” z rąk bpa Châlons, na polecenie legata Hugona, *otrzymał pastorał wraz z obowiązkiem roztoczenia opieki nad mnichami [...] [i] w ten sposób klasztor kanonicznie i powagą apostolską został podniesiony do godności opactwa* ²⁹.

Po wyjściu mnichów z Molesmes sytuacja w tym i „Nowym Klasztorze” była jednak bardzo napięta. Mnisi z Molesmes popierani przez biskupa Langres, na życzenie opata Godfryda, który nastąpił po Robercie, udali się do Rzymu do papieża Urbana II (1088–1099) z prośbą, aby przywrócił Roberta do ich klasztoru. Papież wysłuchawszy ich *natarczywych prośb i wielkich krzyków* ³⁰, jak zapisano

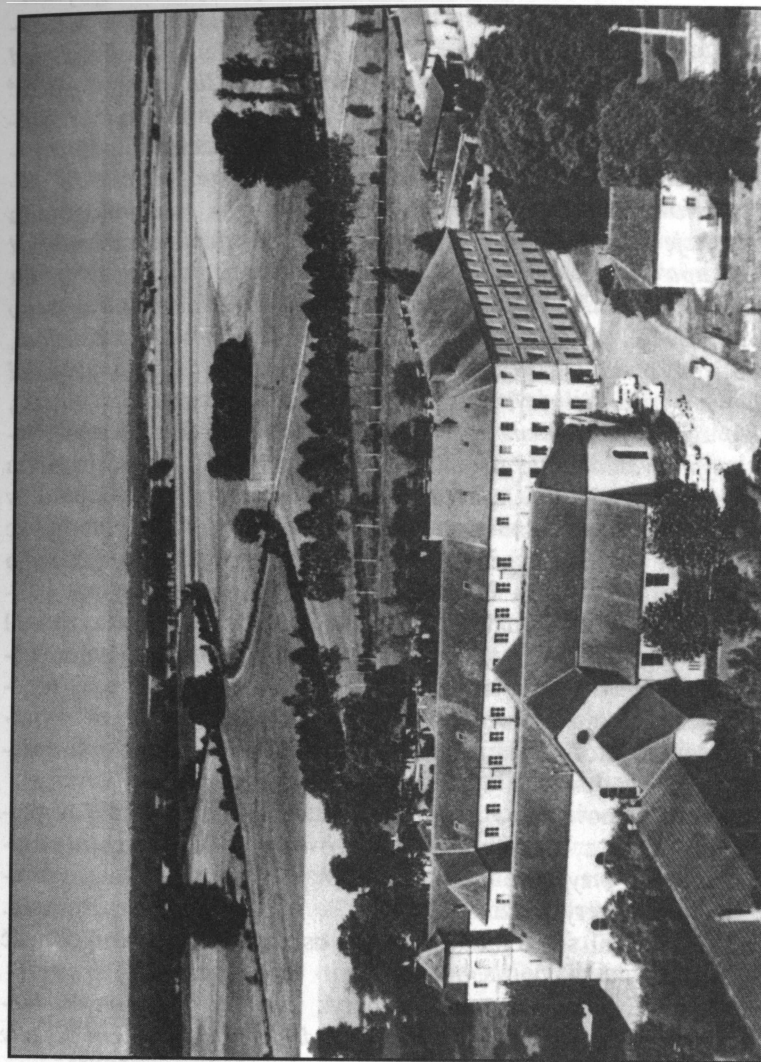
²⁶ M. Lebeau, *Chronologie de l'histoire de Cîteaux*, Dijon 1987 s. 13–14; Dokument fundacyjny z 1098 r. znajduje się w Archives Côte d'Or, sygn. 11 h 211.

²⁷ H. Kostrzański, *Dziedzictwo białych mnichów*, s. 17.

²⁸ EP Rozdz. IV s. 21.

²⁹ EP Rozdz. V s. 21.

³⁰ EP Rozdz. VII s. 22.

Widok zabudowań klasztornych w Cîteaux, stan współczesny.

w *Exordium Parvum*, zlecił Hugonowi, aby ten dopilnował powrotu Roberta do Molesmes. W tym celu Hugon wystosował list do Roberta biskupa Langres, zalecając, aby odesłać z powrotem Roberta do klasztoru w Molesmes celem przywrócenia spokoju i dawnej karność w życiu zakonnym w tym klasztorze³¹. Powrót Roberta w kontekście tego zarządzenia miał się odbyć w następujący sposób: *Przed powrotem do Molesmes Robert ma udać się do Châlon [...] złożyć pastorał i pieczę nad opactwem w ręce [...] biskupa Châlon [Waltera], któremu zwyczajem innych opatów przysięgał [wcześniej] posłuszeństwo; [a] następnie ma przywrócić swobodę i zwolnić od ślubów zakonników Nowego Klasztoru [tych], którzy na jego ręce jako opata złożyli profesję i przyrzekli posłuszeństwo – wtedy dopiero otrzyma od tegoż biskupa zwolnienie od ślubu posłuszeństwa, jaki złożył jemu i Kościołowi Châlon. [Hugon dał też] zezwolenie na powrót z nim do Molesmes, kiedy wyjdzie z Nowego Klasztoru, tym wszystkim braciom, którzy z nim przyszli, pod tym jednak warunkiem, aby odtąd jedni drugich nie wazyli się przyciągnąć do siebie albo przyjmować inaczej, jak tylko zgodnie z prawem i przepisami, jakie wydał św. Benedykt odnośnie przyjmowania mnichów [...]*³². Po wypełnieniu przez Roberta tych warunków mógł on być przywrócony na stanowisko opata w Molesmes, z tym jednakże zastrzeżeniem, jak stwierdził Hugon, że w razie kolejnego opuszczenia przez niego tegoż klasztoru, nikogo nie wolno wprowadzać na miejsce Roberta bez zgody Hugona i biskupa Langres jak tylko (dawnego) opata Gotfryda, który zrezygnował wcześniej z tego tytułu na korzyść Roberta. Arcybiskup Hugon zalecił też, że sprzęty i szaty liturgiczne, które Robert zabrał przy wyjściu z Molesmes, mają pozostać w „Nowym Klasztorze”, za wyjątkiem brewiarza, którego mnisi Cîteaux mieli skopiować do uroczystości Ścięcia św. Jana, tj. do 29 sierpnia 1099 r.

Zalecone postanowienia zostały przez Roberta skrupulatnie wypełnione. Wychodząc z Cîteaux zabrał on ze sobą kilku mnichów, którym pustelnia nie przypadła do gustu³³. Wspólnota w Cîteaux wybrała zaś opatem Alberyka (zm. 26. I 1109), współtowarzysza Roberta. Alberyk sprzeciwiał się temu wyborowi, ostatecznie jednak godność tę przyjął.

Jak podaje *Exordium Parvum*, Alberyk był mężem uczonym, biegłym zarówno w rzeczach Bożych, jak i ludzkich, miłośnikiem Reguły

³¹ EP Rozdz. VIII s. 23.

³² EP Rozdz. VIII s. 23–24.

³³ EP Rozdz. VIII s. 23.

i braci³⁴. Wcześniej pełnił on funkcję przeora w Molesmes i w „Nowym Klasztorze”. Za działania w Molesmes związane z dążeniami do reformy wewnętrznej życia klasztornego musiał wycierpieć wiele zniewag, narazić się na więzienie i chłostę³⁵. Przyjęcie przez niego stanowiska opata w Cîteaux spowodowało ugruntowanie podstaw organizacyjnych i duchowych „Nowego Klasztoru”. Szczególną jego zasługą było m. in. zabezpieczenie prawne przed burzami i udręczeniami nad domem powierzonym jego pieczy³⁶. O charakterze tych zagrożeń dobitnie mówi arcybiskup Hugon w liście polecającym prośbę Alberyka papieżowi Paschalisowi II (1099–1118). Pisze on tam m. in. *bracia z Molesmes i inni mnisi z sąsiedztwa ustawicznie dokuczają i niepokoją ich, przekonani, że ludzie świeccy uważają ich samych [tj. benedyktynów z Molesmes] za mniej wartościowych i marnych zakonników, gdy widzą, że wśród nich mieszkają tak wyjątkowi nowi mnisi [tj. mnisi w Cîteaux]*³⁷. Powodowany tymi napaściami Alberyk wysłał dwóch swoich współbraci Jana i Ilbolda do Rzymu, prosząc za ich pośrednictwem papieża Paschalisa II, aby ten powagą Stolicy Apostolskiej zabezpieczył „Nowy Klasztor” od kłopotów ze strony jakichkolwiek osób kościelnych czy świeckich³⁸. Bracia Jan i Ilbold przed wyjazdem do Rzymu otrzymali też zapieczętowane listy napisane przez: arcybiskupa Hugona, Jana i Benedyka, kardynałów Kościoła Rzymskiego oraz bpa Waltera z Châlon. Papież Paschalis II, po zapoznaniu się ze sprawą wydał bullę, w której pozytywnie ustosunkował się do prośby Alberyka i wspomnianych zwierzchników kościoła. Bulla ta w tradycji cysterskiej zwana jest „Przywilejem Rzymskim” – (II). Nakazuje ona m. in. *aby miejsce, które [„nowi mnisi”] wybrali z zamiarem pędzenia w nim życia zakonnego [...], było zabezpieczone i wolne od wszelkich niepokojów ze strony ludzi i aby opactwo [to] istniało tam zawsze. Gwarantował im też bezpośrednią opiekę Stolicy Apostolskiej i zabronił komukolwiek wprowadzać jakąkolwiek zmianę w sposobie [...] życia i przyjmowania mnichów do Nowego Klasztoru*³⁹. Pozytywnie ustosunkował się również do formy rozstrzygniętego sporu między Molesmes i „Nowym Klasztorem”.

W pierwszych latach istnienia „Nowy Klasztor”, prawnie uznany przez legata Hugona za opactwo pod zwierzchnictwem Roberta, był

³⁴ EP Rozdz. X s. 25.

³⁵ Tamże.

³⁶ EP Rozdz. XI s. 25–26.

³⁷ EP Rozdz. XIII s. 27.

³⁸ EP Rozdz. XI s. 25–26.

³⁹ EP Rozdz. XV s. 28–30.

klasztorem benedyktyńskim o zmienionych – obostrzonych – zasadach życia wewnętrznego. Z przytoczonych dokumentów wynika, że na początku ani Robert, ani Alberyk nie myśleli o założeniu nowego zakonu. Świadczy o tym m. in. cytowany już list arcybiskupa Hugona⁴⁰. Chcieli oni tylko wprowadzenia nowych zasad życia wspólnotowego. W konsekwencji wiązało się to jednak z wyjściem spod tradycji i zależności kongregacji Cluny, do której Molesmes należało. Papież Urban II w liście dotyczącym powrotu Roberta do Molesmes wyraźnie rozróżnia charakter Molesmes i Cîteaux. Píše on, że Robert ma *powrócić z eremu [Cîteaux] do klasztoru [Molesmes]*. Podobnie charakter Cîteaux w tym czasie określił papież Paschalis II w Przywileju Rzymskim (II), gdzie napisał, że *Wy najmilsi i najdrożsi synowie w Chrystusie, musicie pamiętać, że część z was porzuciła szerokie drogi świata [chodzi o mnichów w ogóle], a druga część nie dość ciasne ścieżki klasztoru zbyt łagodnego [tzn. Molesmes]*⁴¹. Tak więc jednoznacznie stwierdzić należy, że klasztor w Cîteaux w pierwszym etapie jego rozwoju powszechnie był uważany tylko za zreformowane opactwo benedyktyńskie, w którym przestrzegano obostrzonej, pierwotnej Reguły, odmiennej już wówczas od stosowanej w innych klasztorach benedyktyńskich. Podobna sytuacja była też z braćmi św. Romualda do 1112 r.

Nowy status prawny mnichom Cîteaux przyniósł wspomniany „Przywilej Rzymski” (II) wydany w dniu 19 października 1100 r. Na jego mocy papież Paschalis II zatwierdził go jako samodzielną jednostkę monastyczną żyjącą według odmiennych niż benedyktyńskie zasad życia wspólnotowego. Przywilej ten stanowił Cîteaux instytucją – zakonem⁴², dając mu możliwość *spokojnego* funkcjonowania obok innych klasztorów i rozszerzania się przez nowe fundacje. Był to powód, dla którego Alberyk, chcąc odróżnić mnichów benedyktyńskich od zakonników swego klasztoru, wprowadził zamiast czarnego benedyktyńskiego, biały (lub szary) habit z czarnym szkaplerzem.

Wkrótce po okrzepnięciu organizacyjnym i duchowym klasztoru w Cîteaux zaczęły powstawać jego pierwsze filie: La Ferté (1113), Pontigny (1114), Clairvaux i Morimond (1115). W wyniku filiacji bezpośrednich i pośrednich dały one początek wszystkim klasztorom średniowiecznej Europy. Cîteaux zaś ze względu na starszeństwo zostało uznane za protoopactwo zakonu.

⁴⁰ EP Rozdz. III.

⁴¹ *Tamże*.

⁴² Zob. EP Rozdz. XV s. 28–30; H. Kostrzański, *Dziedzictwo białych mnichów*, s. 12–20 i n.

Zakon cystersów, jak się określa w historiografii, ze względu na charakter duchowości opartej na idei ewangelicznego ubóstwa oraz ze względu na organizację wewnętrzną, stanowił (szczególnie w początkowym okresie) bezpośrednie ucieleśnienie modelu struktur organizacyjnych reformowanego Kościoła i *wzór* dla odrodzenia autentycznego życia religijnego. W sposobach bycia i działania cystersi uosabiali bowiem główne założenia reformy gregoriańskiej. Niektórzy historycy nazywali ich posłusznym orężem do realizacji konkretnych planów politycznych i społecznych papieża, a jednocześnie inspiratorami jego polityki⁴³.

Zasady życia monastycznego cystersów były oparte na regule św. Benadykta z Nursji. Wzbogacały je wewnętrzne przepisy zakonne spisane w przedstawionych wyżej dokumentach zakonnych. Określono w nich ramy organizacyjne i podstawy duchowości zgodnej z obserwacją zakonu. Na przestrzeni dziejów zasady te podlegały jednak różnym zmianom, czego szczególnym odzwierciedleniem są uchwały Kapituły Generalnej od XII do XVIII w. opublikowane przez Caniveza⁴⁴. Obrazują one przemiany w łonie zakonu i jego dostosowywanie się do aktualnych warunków i potrzeb społecznych. W przeciwieństwie jednak do innych wspólnot powstałych w nurcie ruchów pustelniczych XI w., będących często w opozycji do „monastycyzmu feudalnego”, cystersi nigdy nie zerwali całkowicie związków z tym systemem. Oprócz tego w organizacji życia zakonnego wprowadzili kilka nowin. Pierwszą z nich było utworzenie instytucji braci konwersów, tj. braci świeckich, którzy byli zobowiązani przede wszystkim do pracy na rzecz klasztoru⁴⁵. Drugą zasadą odróżniającą ich od innych zakonów mniszych był centralizm, tj. podporządkowanie wszystkich klasztorów lokowanych na różnych terytoriach Europy jed-

⁴³ Zob. T. Manteuffel, *Papieżstwo i cystersi ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII i XIII w.*, Warszawa 1955 s. 36–41 i n.; B. Schimmelpfennig, *Zisterzienser, Papsttum und Episkopat im Mittelalter*, w: *Die Zisterzienser. Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit*, Köln 1980 s. 87–92; D. Willi, *Cisterzienserpäpste, Kardinäle und Bischöfe*, „Cisterzienser – Chronik” 23: 1911 s. 225–237.

⁴⁴ Canivez, *passim*.

⁴⁵ Na temat konwersów patrz zob. E. Hoffmann, *Das Konverseninstitut des Cisterzienserordens in seinem Ursprung und seiner Organisation*, „Freiburger Historische Studien” 1: 1905; M. Töpfer, *Die Konversen der Zisterzienser. Untersuchungen über ihr Beitrag zu mittelalterlichen Blüte des Ordens*, Berlin 1993 („Berliner historische Studien”, Bd. 10); T. Dunin-Wąsowicz, *W sprawie roli konwersów w polskich klasztorach cysterskich (XII–XIII w.)*, w: *Wiek średni. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1962 s. 125–128.

nej centralnej władzy, którą stanowiła Kapituła Generalna, jako organ centralny i kontrolny, działający na prawach parlamentarnych. W jej ręku była władza ustawodawcza i sędownicza. Instytucja ta zapobiegała supremacji pojedynczych klasztorów, przyczyniając się jednocześnie do stworzenia spójnej formacji religijnej z władzą centralną, w której poszczególne klasztory zachowały pewien stopień autonomii przy całkowitej karności i posłuszeństwie wobec instancji wyższych, tj. m. in. macierzy i Kapituły Greneralnej⁴⁶. System ten, do początku XV w., zapewnił cystersom dużą zwartość wewnętrzną, przyczyniając się do jego prężnego rozwoju na terenie całej Europy i na niektórych obszarach Azji Mniejszej⁴⁷.

Do 1120 r. wszystkie klasztory cysterskie fundowano na terenie Francji. W początku lat dwudziestych pierwsze placówki tego zakonu zaczęły powstawać na terytoriach ościennych – w 1123 r. na terenie Niemiec, w 1129 r. na Wyspach Brytyjskich, w 1131 r. na terenie dzisiejszej Szwajcarii, w 1132 r. na obszarze obecnej Belgii i Hiszpanii, w 1135 r. w Austrii, w 1142 r. w Irlandii itd. Do 1153 r. na terenie Europy funkcjonowały już ok. 343 klasztory. Największa ich liczba powstała w latach 1145–1152/1153, czyli w czasach panowania papieża Eugeniusza III (cystersa) i Bernarda z Clairvaux. Tak więc od 1098 r. do połowy XII w., czyli w przeciągu 54 lat, powstało ok. 47% wszystkich opactw fundowanych w średniowieczu, nie licząc klasztorów inkorporowanych, które przejęły obserwację cystersów, w tym kongregacja Savigny, i tych fundacji, które zostały podjęte, ale z różnych przyczyn niezrealizowane. Od ok. 1152/1153 r. nastąpiło osłabienie tego procesu. Poważnym ciosem dla popularności cystersów, jak się przyjmuje był m. in. upadek drugiej krucjaty do której nawoływał św. Bernard z Clairvaux. Jej niepowodzenie poderwało autorytet Bernarda i spowodowało osłabienie stosunku do cystersów, a tym samym zmniejszenie liczby nowych fundacji. Oprócz tego, jak twierdzi T. Manteuffel, duże znaczenie dla ówczesnego położenia cystersów miało opowiedzenie się ich po stronie Aleksandra III w czasie schizmy papieskiej⁴⁸. Wszystko to spowodowało zmniejszenie, w porównaniu do okresów poprzednich, zainteresowanie fundacjami cysterskimi na terenie Europy Zachodniej, spotęgo-

⁴⁶ J. Zawadzka, *Proces fundowania opactw cysterskich w XII i XIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 7:1958 z. 2 s. 147.

⁴⁷ A. M. Wyrwa, *Rozprzestrzenianie się cystersów w Europie zachodniej i na ziemiach polskich*, w: *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1992 s. 25–54.

⁴⁸ T. Manteuffel, *Papiestwo i cystersi*, s. 66–67 i n.

wane jeszcze bardziej w wieku XIII, przede wszystkim od jego drugiej połowy, kiedy to pełną falą wlewają się na teren Europy zakony żebrzące – dominikanie i franciszkanie. Zauważyć tu jednak należy, że od ok. 1153 r. zmniejszone zainteresowanie cystersami w Europie Zachodniej powoduje wyjście i rozprzestrzenianie się ich na terenach Europy Północnej i Środkowej, tj.: Danii, Norwegii, Szwecji, Czech, Węgier oraz na obszarach zajmowanych przez Słowian połabskich i na ziemiach polskich⁴⁹. Do końca wieku XV na terenie całej Europy funkcjonowało ok. 730 klasztorów.

3 Pierwszy klasztor cysterski na ziemiach polskich – dyskusja

Pierwsi zakonnicy cysterscy przybyli na ziemię polską w okresie najdynamiczniejszego rozwoju tego zakonu w Europie, tj. w latach od ok. 1140 (?) do 1153.

W historiografii za najstarsze opactwo cysterskie w Polsce uchodził dotąd małopolski Jędrzejów. Natomiast XVII i XVIII-wieczna tradycja klasztorna pierwszeństwo wśród opactw polskich przypisywała klasztorowi w Łądzie. Od czasu do czasu tak określano również klasztor cysterski w Łeknie. Poszerzone w ostatnich latach badania nad początkami klasztorów cysterskich na ziemiach polskich, a przede wszystkim nad procesami ich fundacji, które zapoczątkowała J. Zawadzka⁵⁰, doprowadziły do nieco odmiennych wniosków.

Zasób informacji źródłowych dotyczących początków pierwszych opactw fundowanych na ziemiach polskich jest niekompletny. Ze względu na to w dotychczasowych rozważaniach za początek fundacji danego opactwa z reguły przyjmowano jedną z pierwszych dat, która pojawiała się w źródłach, czyniąc z niej datę początku danego klasztoru. W większości wypadków odbiega to jednak od zasad, jakimi kierowano się w zakonie cystersów kiedy tworzone nowe placówki monastyczne. Jak wykazała J. Zawadzka oraz badacze, którzy poszli jej śladem, zakładanie nowego klasztoru było procesem dynamicznym rozciągniętym w czasie, obwarowanym kilkoma postulatami (zastrzeżeniami), które musiały być spełnione (ich kolejność mogła podlegać zmianie), aby nową siedzibę „szarych mnichów”, Ka-

⁴⁹ Zob. A. M. Wyrwa, *Rozprzestrzenianie się cystersów*, s. 39–43 i n.; F. van der Meer, *Atlas de L'ordre Cistercien*, Paris–Bruxelles 1965; D. H. Williams, *Atlas of Cistercian Landes in Wales*, Cardiff 1990.

⁵⁰ J. Zawadzka, *Proces fundowania*, passim.

pitula Generalna (od 1191 r.), jako najwyższa władza zakonu mogła uznać za samodzielną placówkę.

Przy zakładaniu nowego klasztoru musiały być spełnione m. in. następujące warunki: 1. Podjęcie myśli fundacyjnej; 2. Uzyskanie zgody na założenie klasztoru od miejscowego biskupa lub księcia; 3. Staranie się o konwent w Kapitułach Generalnej lub w istniejącym klasztorze; 4. Wizytacja miejsca fundacji przez wizytatorów naznaczonych przez Kapitułę Generalną; 5. Przybycie konwentu i budowa klasztoru; 6. Prawne zatwierdzenie fundacji; 7. Poświęcenie kościoła⁵¹.

W źródłach, początki wspomnianych klasztorów były różnie określane. Dla przykładu podajemy kilka z nich.

Miscellanea wągrowieckie do historii Cystersów (XVII w.), przedstawiając chronologię klasztorów polskich (provincji polskiej powstałej w 1580 r.), podają w kolejności (cytujemy tylko trzy pierwsze opactwa), że w: 1140 r. fundowano klasztor w Jędrzejowie (Andrzeiów), w 1145 r. klasztor w Łądzie (Landa), a w roku 1153 Wągrowiec (Wągrowiec)⁵².

Catalogus... łądzki opactw cysterskich w Polsce z ok. 1760 r. z klasztoru w Łądzie podaje zaś (wymieniamy tylko pierwsze klasztory): 1. Klasztor w Łądzie w diecezji gnieźnieńskiej był fundowany w 1145 r. przez Mieczysława księcia, w Polsce; filia Morimondy; 2. Klasztor w Jędrzejowie fundowany w diecezji krakowskiej w roku 1149 przez Janisława arcybiskupa gnieźnieńskiego; filia Morimondy; 3. Klasztor w Wągrowcu fundowany w archidiecezji gnieźnieńskiej 1153 r. przez Zbiluta comesa z Panigroda; filia Łądu⁵³.

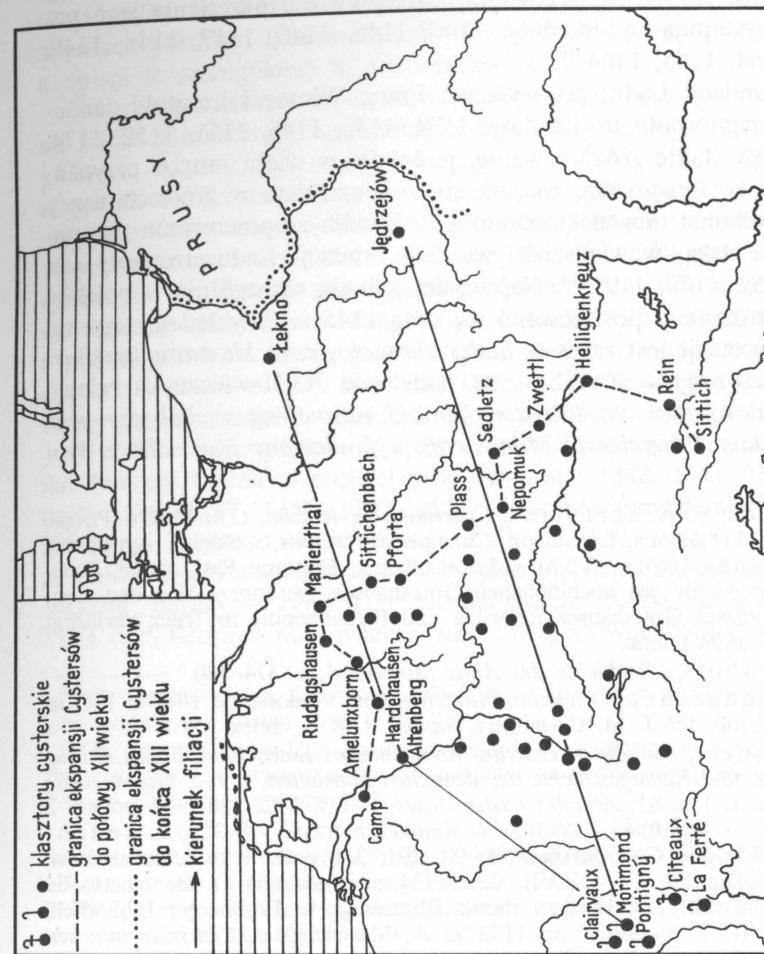
Według zestawienia filii opactwa w Morimondzie, ułożonego przez A. Duboisa na podstawie siedemnastowiecznych kronik i publikacji⁵⁴, podano, że interesujące nas klasztory były fundowane w na-

⁵¹ Szerokie omówienie tego problemu zob. A. M. Wyrwa, *Procesy fundacyjne wielkopolskich klasztorów cysterskich linii altenberskiej. Łekno, Łąd, Obra*, Poznań 1995 s. 17–26.

⁵² Miscellanea do historii Cystersów w ogólności, w szczególności zaś do historii klasztoru wągrowieckiego tegoż zakonu, Archiwum Miejskiej Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, rps nr 151 k. 12.

⁵³ *Catalogus... łądzki*; tablica drewniana – katalog polskich klasztorów cysterskich z ok. 1760 r., zdeponowana w klasztorze pocysterskim w Łądzie; publikuje ją m. in. J. Domaśkowski, *Kościół i klasztor w Łądzie*, Warszawa–Poznań 1981 s. 129.

⁵⁴ Informacje te skomentowali i wykorzystali w swoich opracowaniach F. Winter i L. Janaschek; zob.: A. Dubois, *Geschichte des Abtei Morimond*, Münster 1855 s. 374–380 wykorzystał w swoim opracowaniu m. in. prace (podajemy bibliografię za A. Dubois): G. Jongelinus, *Notitia abbatiarum ordinis Cisterciensis per orbem universum libros X complexa (...)*, t. 4, Coloniae Agrip-

stępującej kolejności: 1. Łąd (*Lauda*) – 1146 r. – 3 filia Altenbergu; 2. Jędrzejów (*Andzeovia*) – 1149 r. – 25 filia Morimundu; 3. Wągrowiec (*Vangrowiecz*) – 1192 r. – 5 filia Altenbergu⁵⁵.

W opracowaniach historycznych i innych, obok wyżej wymienionych źródeł, czas fundacji omawianych klasztorów datowany jest również bardzo różnie. W przypadku Jędrzejowa dla określenia jego początku występują m. in. daty: 1140, 1145, 1146, 1147, 1148, 1149, 1153, 1154, 1163, 1164⁵⁶.

Dla fundacji Łądu, jak wykazali Franz Winter i Leopold Janaushek przyjmowano m. in. daty: 1134, 1145, 1146, 1151, 1152, 1174, 1175, 1183. Takie zróżnicowanie, podobnie w wielu innych przypadkach, wg L. Janauschka, wiązało się z mieszanym w źródłach nazwy Łądu z kilkoma innymi klasztorami⁵⁷. Źródła i opracowania powstałe poza Polską, w większości za datę fundacji Łądu uznawały rok 1146, 1152, 1175, 1191⁵⁸. Najczęściej jednak, szczególnie w polskiej tradycji zakonnej, posilkowano się datą 1145 r. Przykładem tego typu interpretacji jest zapis w *Series chronologica klasztoru lendzkiego*, sporządzony w XVIII w. na podstawie XVII-wiecznych relacji, gdzie zanotowano, że *Klasztor Lenzki najpierw w Polsce prae aliis Ordinis Cisterciensis Monasteriis wyfundowany iest; iako o tym*

piniae 1640 nr 8; A. Sartorius, *Cistertium bis-tertium*, t. 4, Vetro-Pragae 1700; A. Miraeus, *Chronicon Cisterciensis Ordinis*, Coloniae Agrippinae 1614; Bernardinus Abbas Lucelcollensis, *Epitome Fast. Lucel*, Bruntruti 1666; Archiv des hochlöblichen Goteshauses Wettingen. Von den Conventualen dieses Gottshauses freywillig und Eigenhaendig in Truck verfertigt anno Chr. 1694 i inne.

⁵⁵ A. Dubois, *Geschichte des Abtei Morimond*, s. 374–380.

⁵⁶ L. Janaushek, *Originum Cisterciensium*, Vindobonae 1877 s. 117, nr CCXXIX; zob. też J. M. Canivez, *Statuta*, t. 8 – index.

⁵⁷ F. Winter, *Die Zisterzienserdes nordöstlichen Deutschlands. Ein Beitrag zur Kirchen und Kulturgeschichte des deutschen Mittelalters*, t. 1–3, Gotha 1868–1871, cyt. t. 1 s. 81; *Annales Cistercienses*, t. 1 s. 332, 336, 342 oraz t. 2 s. 383 i n. – wyjaśnienia skrótów w *Annales* patrz s. 313–318; L. Janaushek, *Originum Cisterciensium*, s. 90, 291, 318 oraz wyjaśnienie skrótów, źródeł i bibliografii, s. V–XLVII; data 1134 za genealogią Fr. Benedictus de Blachi (1592 rok); rok 1151 za Tabula Ebracensis, w: Bamberger Bibliothek, sygn. E. VII. 7. rękopisy; rok 1152 za A. Manrique, *Cisterciensium seu verius ecclesiasticorum annalium a conditio Cistercio* tomi IV, Anisson 1642–1659, tu IV s. 8; rok 1183 za *Catalogum abbatiarum et monasteriorum nostri ordinis Cisterciensis*; por. Janaushek, s. XVIII; F. Winter i L. Janaushek podają też informacje ze Statutów z lat 1191 i 1193; zob. też tabela I.

⁵⁸ E. Martène, U. Durand, *Thesaurus novus anecdotorum*, t. 4, Lut. Paris 1717, IV s. 5.; 1191 r. u Martène'a i Duranda wypływa najprawdopodobniej z informacji zawartych w Statutach Kapituły Generalnej.

świadczy Gaspar Jengielinus [...] y Damalewicz w życiu Błogostawionego Bogumiła, fol: 114. [...], gdzie lubo o Klasztorze Jędrzejowskim wzmiankę pierwey czyni, atoli Klasztorowi Lenzkiemu precedencyą z niektórymi jego pochwałami przyznaje [...] ⁵⁹. Ogólne przekonanie o wiarygodności tej daty było też w 1745 r. powodem do uroczystych obchodów 600 lecia klasztoru łądzkiego, jako najstarszego opactwa na ziemiach polskich. Przewodniczył im opat Mikołaj Antoni Łukomski a opisał je szczegółowo K. Jarmundowicz⁶⁰.

W przeciwieństwie zaś do Jędrzejowa i Łądu opactwo w Łeknie, na polskie najwcześniej fundowanych opactw cysterskich na ziemiach polskich, tak w tradycji klasztornej, jak i historiografii, z reguły występowało na drugim lub na trzecim miejscu, tylko sporadycznie przypisywano mu starszeństwo wśród klasztorów polskich. Jednym z nielicznych badaczy, który widział to inaczej był Franz Winter. Stwierdził on m. in., że „Łekno było opactwem pionierskim, torującym drogę do fundacji cysterskich w Polsce. Było lokowane 26 kwietnia 1143 r. i prawdopodobnie wtedy przybyła tam pierwsza grupa mnichów, a dopiero w 1150 r. cały konwent. Dokument fundacyjny był wystawiony przez szlachcica polskiego Zbyluta dopiero w roku 1153”⁶¹.

W źródłach (szczególnie obcych) i w literaturze przedmiotu, wśród dat fundacji Łekna najczęściej powtarzają się: 1142, 1143, 1150, rzadziej 1140, 1147, 1158, 1192 itd⁶². I tak dla przykładu na tablicy filiacyjnej klasztoru altenberskiego z ok. 1517 r. (wersja I) podano, że Łekno było fundowane w 1150 r., jako pierwsza filia Altenbergu⁶³. Według tablicy drugiej (II) natomiast, że miało to miejsce w 1143 r.⁶⁴ Kronika wągrowiecka zaś, której główny trzon został naj-

⁵⁹ K. Jarmundowicz, *Series chronologica o konwencie, progresach... klasztoru lendzkiego*, Poznań 1745 k. A/64.

⁶⁰ K. Jarmundowicz, *Fundacja kościoła y klasztoru lendzkiego świętego Zakonu Cystercyjskiego, sześcioma wiekami trwałości swoiey stwierdzona...*, Poznań 1745, zob. też przypisy 59.

⁶¹ F. Winter, *Die Zisterzienser*, t. 1 s. 81 i t. 2 s. 317 p. 10 i s. 335, p. 365, 374 – tu wykorzystane przez niego podstawy źródłowe i bibliograficzne.

⁶² L. Janaushek, *Originum Cisterciensium* s. 7273, 290, 318.; zob. też T. Wojciechowski, *Arcybiskup Bogumił*, w: *Szkice historyczne XI wieku*, Kraków 1904 s. 85–142, tu m. in. s. 111.

⁶³ Zob. na ten temat: *Rituale Ordinis Cisterciensis*, Codex Ms. C. 38, t. 1, Universitätsbibliothek Düsseldorf.

⁶⁴ Zob. *Kostbarkeiten aus der Universitätsbibliothek Düsseldorf. Mittelalterkirche Handschriften und Alte Druke*, hers. von G. Gattermann, Beschreibungen der Hanolschriften von G. Karpp (nr 1–32), Wisbaden 1989 s. 60 – Rep. u. Hs. 3 a; ww. opracowaniu tam dalsze wskazówki bibliograficzne; E. Martène, U. Durand, *Thesaurus novus anecdotorum*, t. 5 s. 4.

[25]

prawdopodobniej spisany w XVII w. (i uzupełniany w wieku XVIII) czas fundacji klasztoru podaje za dokumentem fundacyjnym Zbyluta, tj. rok 1153⁶⁵. Jak więc z tego wynika, tak w źródłach, jak i starszej historiografii nie ma zgodności co do początków omawianych klasztorów, a co się z tym wiąże i ich starszeństwem w sieci klasztorów polskich.

Prześledźmy zatem skrótkowo warunki procesu fundacji wykorzystując ustalenia dokonane przez J. Zawadzką i wiarygodne informacje źródłowe dotyczące wspomnianych klasztorów, aby choć w części odpowiedzieć na pytanie, które z tych opactw możemy uznać jako najwcześniej erygowane na naszych ziemiach.

Proces fundacyjny klasztoru w Jędrzejowie najobszerniej dotychczas omówił J. Dobosz. Według jego ustaleń przebiegał on w latach ok. 1140–1166/67 w następujących fazach: 1. Ok. 1140 r. nastąpiła podjęcie myśli fundacyjnej przez Janika z rodu Gryfitów; 2. W latach 1140–1142 została udzielona zgoda na fundację przez bpa Radosta i przekazanie na ten cel dziesięcin przynależnych kościołowi Gryfitów w Brzeźnicy; 3. Ok. 1146 r. nastąpiły starania w Morimondzie lub w Kapitulie Generalnej o sprowadzenie zakonników i o przeprowadzenie wizytacji miejsca fundacji; 4. Ze względu na sytuację wewnętrzną w Polsce, wizytacja została przeprowadzona w 1147 r. przez magistra Acharda; 5. W latach 1147–1149, najprawdopodobniej jednak ok. 1149 r. do Jędrzejowa przybyli pierwsi mnisi z Morimond i zapoczątkowali budowę klasztoru; 6. W 1153 r. nastąpiło prawne zatwierdzenie fundacji i wystawienie dokumentu fundacyjnego przez arcybiskupa Jana; 7. W 1166/67 r. w Jędrzejowie odbyło się poświęcenie (rekonsekracja) kościoła klasztorowego i uroczysty zjazd dostojników świeckich i kościelnych⁶⁶.

⁶⁵ Tzw. Kronika wągrowiecka w: Archiwum OO. Cystersów w Wąchocku - oryginał; maszynopis też w Archiwum OO. Cystersów w Mogile, sygn. Ze-spół akt O. A. Ciesielskiego nr 402; kserokopia z oryginału w posiadaniu autora; na temat tej kroniki zob. m. in. A. M. Wyrwa, *Informacje źródłowe i historia badań stanowiska nr 3 w Łeknie od translokacji do początku stacjonarnych badań wykopaliskowych*, w: *Studia i Materiały do dziejów Pałuk* (dalej cyt. SMDP), red. A. M. Wyrwa, t. 1, Poznań 1989 s. 107–108, przypis 3; Tenże, *Opactwo cysterskie Łekno Wągrowiec (1153–1835/36). Zarys dziejów*, Poznań-Wągrowiec 1998 s. 140–143.

⁶⁶ J. Dobosz, *Proces fundacyjny i pierwotne uposażenie opactwa cystersów w Jędrzejowie*, w: *Cystersi w Polsce w 850-lecie fundacji opactwa jędrzejowskiego*, red. D. Olszewski, Kielce 1990, s. 54; Tenże, *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego*, Poznań 1995; nieco inaczej końcowy etap (od 1149 r.) interpretuje M. Wrzeszcz, *Jędrzejów*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 7 kol. 1455–1456 – interpretacja ta jest zbyt uproszczona i nie przystaje do faktycznego procesu fundacji.

Klasztor cysterski w Łeknie według Kroniki Altenberskiej z ok. 1517 r., rys. L. Fijał.

[27]

Początki klasztoru w Łądzie, jak podaliśmy wyżej, osadzano w 1145 r. W wyniku szczegółowych badań przeprowadzonych przez W. Kętrzyńskiego, okazało się jednak, że data dokumentu, na której oparto powstanie tego klasztoru jest niewiarygodna, albowiem dokument, z którego ona pochodzi jest falsyfikatem sfabrykowanym w pocz. XIII w., a jego proces fundacji należy datować od ok. 1175 (1 XI 1175?), do 1195 r.⁶⁷ Według naszych ustaleń, z pewną dozą prawdopodobieństwa, początek tego procesu przesunąć można najprawdopodobniej nawet od drugiej połowy lat osiemdziesiątych XII w., koniec zaś, tak samo, jak twierdził Kętrzyński należy ustalić na rok 1195⁶⁸. Klasztor w Łądzie powstał więc dopiero w ostatniej ćwierci XII w. W związku z tym nie może on pretendować do miana najstarszego klasztoru cysterskiego na naszych ziemiach.

Czas erygowania klasztoru w Łeknie, jak jednoznacznie wynika ze źródeł rodzimych, związany jest z dokumentem Zbyluta z 1153 r.⁶⁹ Wszystkie inne propozycje opierały się na domniemaniach opartych na mało wiarygodnych, późnych przekazach. Data ta stanowi jednak końcowy etap procesu fundacji, o czym m. in. świadczy zapis w dokumencie Zbyluta, gdzie stwierdza, że [...] *wedle swoich możliwości z szacunkiem zaprosił, przyjął godnie i osiedlił* [...] ⁷⁰ *cystersów w Łeknie*.

Biorąc pod uwagę dynamikę i etapowość oraz czas przeznaczony na prawne powołanie nowej placówki zakonnej, początki tego procesu przypadają na okres wcześniejszy. Ze względu na brak źródeł, możemy go rekonstruować jedynie w oparciu o analogie do innych klasztorów. Bardzo dobrze kwestie z tym związane zostały przedstawione w Księdze Henrykowskiej, gdzie praktycznie punkt po punkcie został przedstawiony tok postępowania przy fundacji i erygowaniu nowego opactwa⁷¹. W kontekście tych danych, mimo pewnych ograniczeń, wydaje się, że przyjęty w literaturze przedmiotu proces fundacyjny dla Łekna rozpoczął się w latach czterdziestych XII w. Zakończył się natomiast w roku 1153 wystawieniem dokumentu fundacyjnego (konfirmacyjnego), który był potwierdzeniem (za-

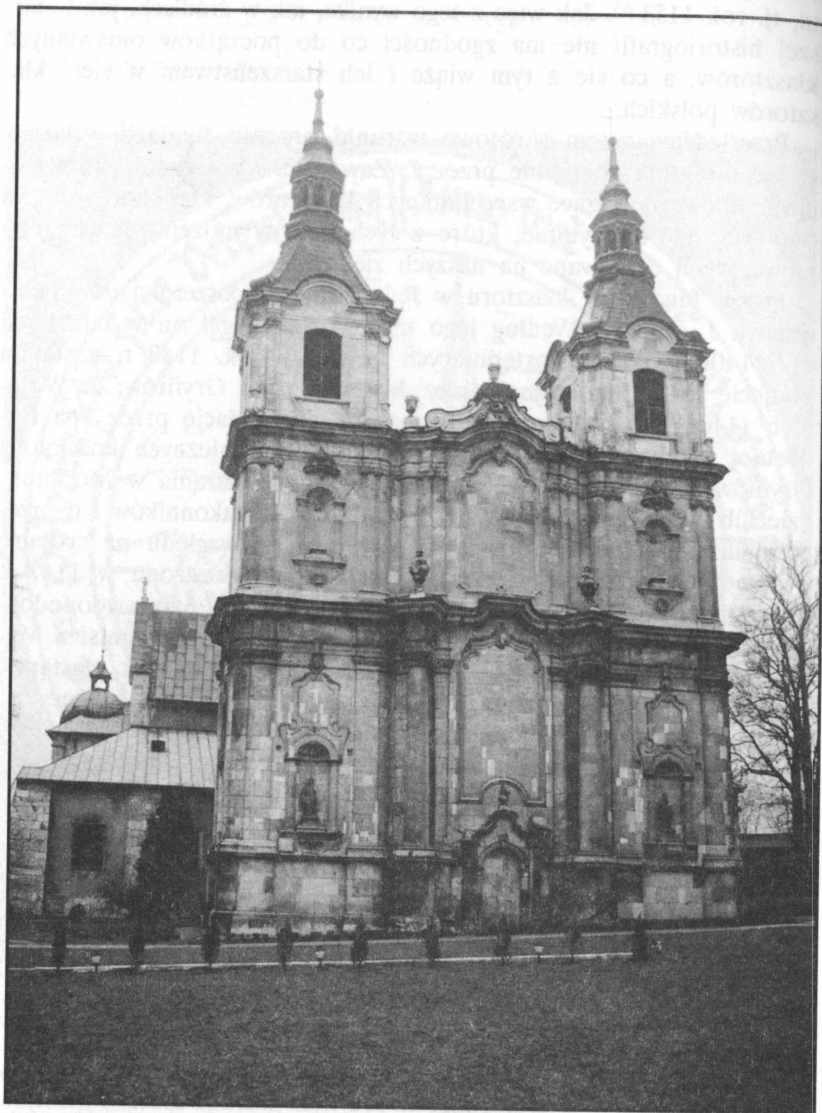
⁶⁷ W. Kętrzyński, *Studia nad dokumentami XII wieku*, Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny, t. 26, Kraków 1891 s. 83 i n. za F. Winter, *Die Zisterzienser*, t. 1 s. 342; obszernie omówienie procesu fundacji dla Łądy zob. A. M. Wyrwa, *Procesy fundacyjne*, s. 83–98 i n. — problem ten jest jeszcze dyskutowany.

⁶⁸ A. M. Wyrwa, *Procesy fundacyjne*, s. 81–98.

⁶⁹ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej cyt. KDW), t. 1, Poznań 1877 nr 18.

⁷⁰ *Tamże*.

⁷¹ Analizę tego problemu przedstawił A. M. Wyrwa, *Procesy fundacyjne*, s. 17–26.

Klasztor cysterski w Jędrzejowie — widok fasady zachodniej,
fot. P. Namiota.

twierdzeniem) fundacji i uposażenia istniejącego już klasztoru. Kwestie te szerzej przedstawiłem w innym miejscu⁷². Powstaje tu jednak pytanie, kiedy pierwsi cystersi mogli przybyć do Łekna?

W 1153 r. fundacja klasztoru łekneńskiego była już aktem dokonanym. Cystersi więc na pewno od jakiegoś czasu przebywali w tej miejscowości. W literaturze problemu, m. in. na podstawie wspomnianej I tablicy filiacyjnej klasztoru altenberskiego, twierdzono, że pojawili się tam w 1150 r. Wydaje się to w pewien sposób potwierdzać zapis w nekrologu łekneńsko-wągrowieckim dotyczący Zofii, żony Zbyluta, a jednocześnie donatorki klasztoru, która darowała mu dwie wsie: Gościeszyn i Kaczkowo⁷³. Według nekrologu łekneńsko-wągrowieckiego zmarła ona 10 stycznia 1150 r.⁷⁴ Czyli nadane przez nią wsie, cystersi musieli otrzymać przed tą datą lub w testamencie. Świadczy to również o tym, że dużo wcześniej nastąpiło przekazanie lub deklaracja ze strony Zbyluta dotycząca uposażenia pierwotnego. Z pewnym prawdopodobieństwem przyjąć więc można, że cystersi altenberscy przebywali w Łeknie na pewno na kilka lat przed wystawieniem dokumentu confirmacyjnego z 1153 r. – co twierdzili prawie wszyscy badacze zajmujący się tą kwestią. Zatem przyjąć należy, że mogło to być już przynajmniej ok. połowy lat czterdziestych XII w., a na pewno przed 10 stycznia 1150 r., czyli, jak chce dawna tradycja i historiografia, może ok. 1143 (?) lub 1145 r. (?)

Które zatem z tych opactw – Jędrzejów czy Łekno – należy uznać za najstarsze opactwo cysterskie na ziemiach polskich? Rozważając ten problem pamiętać należy o ewentualnej rozbieżności *actum et datum*. Tej kwestii jednak bez dodatkowych informacji, których najprawdopodobniej nie da się już uzyskać, nie jesteśmy w stanie rozstrzygnąć. Uznając w pewien sposób dyskusyjność tego problemu, na obecnym etapie badań wydaje się, że jedynym i w miarę najwiarygodniejszym prawnym wyznacznikiem dla określenia tej kwestii jest czas wystawienia dokumentów fundacyjnych oraz czas poświęcenia kościoła klasztorowego, co – jak udowodniła J. Zawadzka – według zasad stosowanych w zakonie cystersów i w prawie kanonicznym, kończyło proces fundacji, czyli prawne erygowanie nowej placówki (zob. wyżej o fundacji Cîteaux).

Pewnym jest, że procesy fundacyjne Jędrzejowa i Łekna, jak wynika z posiadanych informacji, były prowadzone równoległe. Doku-

⁷² Tamże, s. 53–82.

⁷³ KDW I nr 18.

⁷⁴ Nekrolog łekneńsko-wągrowiecki, Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. AZ 4/14.

menty zatwierdzające fundacje klasztorów w Jędrzejowie i w Łeknie mają jednak różne daty roczne (bez dat dnia i miesiąca) Łekno 1153 r.⁷⁵, Jędrzejów 1154 r.⁷⁶ W wyniku szczegółowej ich analizy Zofia Kozłowska-Budkowa stwierdziła, że czas ich wystawienia należy liczyć według rachuby pizańskiej, tj. stylu Zwiastowania. Z czego wynika, że dokument łekneński powstał w okresie między 25 marca 1152, a 24 marca 1153 r.; dokument jędrzejowski zaś w okresie od 25 marca do połowy sierpnia 1153 r.⁷⁷ Mając więc na względzie daty roczne zapisane w dokumentach, jak i obliczenia według rachuby pizańskiej, pod względem prawnym, akt ten wcześniej został najprawdopodobniej dokonany (zatwierdzony) dla klasztoru łekneńskiego.

Oprócz tego zauważyć należy, że w 1153 r., w momencie wystawienia dokumentu confirmacyjnego, w Łeknie były już specjalnie dla cystersów wzniesione podstawowe zabudowania sakralne i klasztorne. Ich charakter potwierdziły badania wykopaliskowe⁷⁸. Z tonu dokumentu jędrzejowskiego również można wnosić, że fundacja była aktem dokonanym, jeśli chodzi natomiast o charakter i chronologię budowli sakralnych i klasztornych, ze względu na brak szczegółowych badań, niezbyt wiele jeszcze wiemy. Cystersi jędrzejowscy w pierwszym okresie działali na pewno przy kościele, który nosił prawdopodobnie wezwanie św. Wojciecha (?), budując jednocześnie nowy obiekt sakralny, który był konsekrowany (a według niektórych rekonsekrowany) dopiero w 1166/67 r.⁷⁹

W świetle przedstawionych rozważań, mimo skrótowego ich omówienia, wydaje się, choć kwestię tą pozostawiamy nadal otwartą, że pierwszym kanonicznie erygowanym opactwem, a przez to protoopactwem (archiopactwem) cysterskim na ziemiach polskich był klasztor cysterski pw. NMP i św. Piotra w Łeknie, a następnie Jędrzejów i 24 kolejne opactwa tej obserwacji, które lokowano na ziemiach polskich do przełomu XIII/XIV w., a na przełomie XVII/XVIII i w początkach XVIII w. trzy następne⁸⁰.

⁷⁵ KDW I nr 18.

⁷⁶ *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski*, t. 2, Kraków 1886 nr 372.

⁷⁷ Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, Kraków 1937 nr 53 (Łekno), nr 55 (Jędrzejów).

⁷⁸ Na temat badań archeologicznych w Łeknie patrz *Studia i materiały do dziejów Pałuk*, t. 1, Poznań 1989, t. 2, Poznań 1995; A. M. Wyrwa, *Opactwo cysterskie Łekno-Wągrowiec (1153–1835/36)*, passim.

⁷⁹ J. Dobosz, *Proces fundacyjny*, s. 54–55 i n.

⁸⁰ A. M. Wyrwa, *Cystersi polscy i losy ich patrimonium do czasów współczesnych. Zarys problemu*, NP 83:1994 s. 13–34.

ANDRZEJ M. WYRWA

The Founding of the Cistercian Order According to the *Exordium Parvum* and the First Cistercian Abbey in Poland

Summary

Of the various sources that deal with the beginnings of the Cistercian Order none was as popular as the *Exordium Parvum* (i.e. an epistle of the first Cistercians to all their successors). Its Latin version can be found in 35 MSS and c. 20 printed editions; there exist also numerous translations into other languages. The original letter must have been written by one of the founding fathers of the Order and its first monastery, probably St Stephen Harding. He recounts the beginnings of the new monastic community against the historical and legal backgrounds. The document is divided into eighteen chapters preceded by a Prologue and forms a orderly whole, although the Cîteaux foundation story is not arranged in a strictly chronological order. A critical edition of *Exordium Parvum* was published recently by F. de Place.

The first Cistercian monks arrived in Poland in the years c. 1140 (?) – 1153, when their order was in its heyday.

Until recently the monastery at Jędrzejów had been regarded as the oldest Cistercian abbey in Poland; however, in the light of latest research that distinction should rather go to the monastery at Łęknio.

Although the formal procedures connected with the setting up of the Łęknio and Jędrzejów monasteries were running parallel, the charters confirming their foundation bear different year dates, 1153 and 1154 respectively. Z. Kozłowska-Budkowa has shown that the dating in those documents follows the Pisan (Annunciation) style. It would mean that the Łęknio charter was promulgated between 25 March 1152 and 24 March 1153, while the Jędrzejów charter was issued some time between 25 March and the middle of August 1153. These findings make it clear that the BVM and St Peter's abbey at Łęknio was the first Cistercian foundation (protoabbey) in Poland; it was followed first by Jędrzejów and then by twenty four other monastic communities of the Cistercian observance.

Translated by A. Branny